

2. Totalitarismus a totalitní režim

Pokusme se nejprve analyzovat pojmy totalitarismus a totalitní režim. Záměrně je klademe na první místo, protože se jedná pojmy nejrozšířenější a současně zatížené největším množstvím různých kontroverzí. Polský autor Tomasz Mer-ta v návaznosti na teorii Richarda Weavera velmi přílehavě označil pojem totalitarismus jako *devil term*, který je spíše „nástrojem rétorického boje“, než aby byl argumentem v meritor-ní debatě.¹ Naším úkolem rozhodně není účast v jakémkoli rétorickém boji. Namísto toho se pokusíme vysvětlit hlavní aspekty teorie totalitarismu a totalitního režimu. V této kapi-tole proto probereme následující otázky. Nejprve provedeme analýzu samotného pojmoslovného základu teorie. Dále je nutné teoreticky (nejen terminologicky) rozlišit mezi tota-litarismem a totalitním režimem. Podíváme se na definice, typologie a výskyt totalitního režimu. Zmíníme kritiku teorie a pokusíme se kritikům teorie odpovědět, alespoň co se týče jejich hlavních či nejčastějších výtek. Nakonec se stručně do-tkneme velmi zajímavé a populární otázky literárního zpra-cování fenoménu totalitarismu.

2.1 Vznik a rozšíření pojmu²

Historie vzniku a rozšíření pojmu totalitní a totalitarismus je velmi zajímavá, avšak pro svou spletnost se stala zdrojem řady pozdějších interpretačních a aplikačních omylů a ne-dorozumění, které mnohdy přetrvávají až do dnešních dnů. Je proto namístě věnovat tomu trochu pozornosti. Můžeme totiž říci, že italský původ slova totalitarismus (viz níže) je

jednou z příčin, proč je fašistická Itálie takto všeobecně ozna-čována, ačkoliv řada badatelů pochybuje o její totalitní pova-ze, jako například Giovanni Sartori, který uvedl: „(...) žádný Ital, který zakusil fašismus, nikdy nenapsal vědeckou knížku, ve které by seriózně pojednal o fašismu jako o totalitarismu.“³ „Italský fašismus byl čistým příkladem autoritativní diktatu-ry; byl něčím mnohem víc než ‚obyčejnou diktaturou‘, ale mnohem méně než totalitním státem.“⁴ Mussoliniho libování si ve výrazu totalitní a totalitní pak bylo jedině důsledkem jeho ješitnosti a mělo nanejvýš rétorický význam.⁵

Lingvistický základ pojmu totalitarismus je latinský. Vyvo-zuje se ze slova *totus* (ve středověké latině *totalis*), což znamená celý či všečen.⁶ Později byl tento výraz v různých modifika-cích běžnou součástí italštiny, a není tudíž žádnou jazyko-vou novinkou. V politickém významu se však používá teprve odnedávna.

Mnoho autorů nepřesně přisuzuje „vynález“ výrazu totalit-ní v politickém smyslu fašistickému politickému teoretikovi Giovannimu Gentilemu.⁷ Je sice pravda, že Gentile patřil k hlavním propagátorům tohoto pojmu, ten se však k němu dostal již jako „etablovaný“. G. Gentile pouze změnil jeho vnímání z negativního na pozitivní. Jako první totiž začali výraz totalitní pejorativně používat protifašističtí italští novi-náři, kteří s jeho pomocí mimo jiné kritizovali protidemokra-tické metody vládnutí fašistů. Pravděpodobně úplně prvním autorem, který v polemikách s fašisty použil přídavné jmé-no totalitní, byl novinář a politik Giovanni Amendola. Ten 12. května 1923 takto nazval v časopise *Il Mondo* Mussoliniho vládu, protože s pomocí násilných metod usilovala o úplné ovládnutí veřejného života v zemi. Demontáž základů demo-kracie a odebrání veškerých práv politickým menšinám byly v jeho očích „totalitním systémem“.

Podstatné jméno totalitarismus se oproti tomu v politické souvislosti objevilo na stránkách časopisu *La Rivoluzione Libe-rale* 2. ledna 1925. Lelio Basso (pod pseudonymem Promento

Filodemo) ve své stati napsal: „Všechny státní orgány – ko-
runa, parlament, soudy – které v tradiční teorii zosobňují tři
moci, a také ozbrojené síly, uskutečňující jejich vůli, se stávají
instrumentem jedné strany usilující o to být interpretátorem
jediné vůle, neurčeného ‚totalitarismu‘.“⁴⁸ Později začali italští
odpůrci fašismu, hlavně již zmíněný G. Amendola, vztahovat
výraz totalitní i na komunismus, jelikož tvrdili, že fašismus
a komunismus jsou totalitní reakcí na liberalismus a demo-
kracii.

Giovanni Gentile tedy výraz totalitní převzal od svých
ideových nepřátel a převrátil jeho význam. Podle něj to-
talitní charakteristika dobře vystihuje vyzrálou, tj. na stát
orientovanou podobu fašismu, které fašistické hnutí dosáh-
lo po překonání své heroické fáze. Byl to především právě
G. Gentile, který přímo ovlivnil Mussoliniho, a ten pak po-
jem zařadil do běžného politického slovníku italských fašistů.
Dne 22. června 1925 v projevu, který přednesl na 4. kongresu
Národní fašistické strany (PNF) mimo jiné řekl: „Uskutečnili
jsme v celé zemi tak velký boj, že nyní musíme být tady i tam.
Nejen to, ale i tento cíl musí být charakterizován jako naše
nezkrotná totalitní vůle a budeme v ní pokračovat s ještě větší
neústupností (...). Chceme prostě zfašizovat Národ tak, aby
zítra Ital a fašista znamenali totéž.“⁴⁹ Mussolini se skutečně
zasloužil o popularizaci pojmu totalitarismus v Itálii, pro-
tože jej po něm převzali fašističtí ideologové, kteří svého
duceho horlivě následovali, nicméně tento pojem nepocházel
z Mussoliniho hlavy. Příznačný je propagandistický výrok
Roberta Forgese Davanzatiho z ledna 1926: „Pokud nám
naši nepřátelé říkají, že jsme totalitní, že jsme dominikáni, že
jsme nesmiřitelní, že jsme tyraní, nebojte se těchto přívlastků.
Přijímejte je se ctí a hrdostí (...). Ano, jsme totalitní! Chceme
taková být od rána do večera, chceme být dominikány, chce-
me být tyraní!“¹⁰

V anglosaském prostředí se oba výrazy (totalitní a tota-
litarismus) rozšířily díky italským antifašistům – emigran-

tům. V roce 1926 vyšla známá kniha Luigiho Sturza *Italy and
Fascismo*, ve které se obou termínů často dovolával, ovšem
samozřejmě v negativním významu.¹¹ Od dvacátých let se
slova totalitní a totalitarismus stala předmětem intelektuál-
ních a politických diskusí v Evropě a dostala se do slovníků
a encyklopedií. Poprvé se tak stalo v roce 1934, kdy se objevily
v hesle *stát* v *Encyklopedii společenských věd*.¹²

Ve Francii se pojem totalitarismus objevil ve třicátých le-
tech v prostředí trockistů, kteří útočili proti Sovětskému sva-
zu právě prostřednictvím tohoto označení. Významným auto-
rem byl revolucionář Victor Serge, který v roce 1933 popsal
Sovětský svaz jako „socialistický, kastovní, byrokratický a pře-
devším totalitní“.¹³

Zajímavý je osud pojmu v nacistickém Německu, kde se
nedočkal náležitěho docenění a nestal se všeobecně užíva-
ným pojmem pro charakterizování podstaty nového státu.
Sám Adolf Hitler sice výrazy totalitní či totalitarismus bez-
prostředně po převzetí moci v roce 1933 ve svých projevech
používal, ale později od nich upustil a Třetí říši raději charak-
terizoval tradičním pojmem autoritativní. To vše bez ohledu
na snahy Josepha Goebbelse a Carla Schmidta, kteří usilovali
o rozšíření výrazu totalitní jako nejlépe vystihujícího podsta-
tu politického systému říše. V Německu se tehdy spíše ujal
termín totální, a to ve smyslu „totální revoluce“ (Goebbels)
či „totální síly státu“.¹⁴

2.2 Různá pojetí totalitarismu

V předchozí kapitole uvedené konotace pojmu totalitní a to-
litarismus se týkají jejich lingvistických základů a politic-
kých okolností jejich užití a šíření. Nyní se podívejme na tyto
pojmy z jiného – obsahového – hlediska. Totalitarismus totiž
můžeme chápat různým způsobem. Kupříkladu britský teo-
retik politiky Roger Scruton rozlišuje mezi totalitarismem

jakožto mocenským systémem a totalitarismem ve smyslu ideologie.¹⁵ Polský filozof Ryszard Legutko uvádí dvě teorie totalitarismu. První teorie je politická a druhá antropologická. V prvním významu tedy totalitarismus znamená politický systém, zatímco ve druhém významu je „lidskou duší“.¹⁶ Jak je vidět, oba uvedené příklady uvažování přinášejí naprosto odlišnou perspektivu chápání pojmu totalitarismus. Je tedy namístě pokusit se tento pojem vymezit právě z hlediska jeho různých konotací.

2.2.1 Totalitarismus a totalitní režim

Nejprve si otázku různého pojmání totalitarismu spojíme s problematikou jeho reálné existence. Významný americký teoretik demokracie Robert A. Dahl, který přispěl ke zpřesnění přemýšlení o formách státu, podrobně rozvedl v politické teorii otázku rozdílu mezi ideálním pojetím demokracie a reálně existujícím demokratickým politickým systémem nazvaným polyarchií. Demokracie je tedy ideálním pólem, jehož kvalit se západní liberální režimy – polyarchie – snaží dosáhnout.¹⁷

Giovanni Sartori uvažuje v souvislosti s totalitarismem principiálně obdobně. Totalitarismus je jedním z konců pomyslné osy, na jejímž druhém konci je demokracie. Jsou to tedy weberovské ideální typy, krajní formy politického systému, v podstatě opět ideální konstrukce, systémové vize, které se v praxi nevyskytují. Mezi nimi se nachází prostor, kde se pohybují všechny reálné politické systémy – demokratické a nedemokratické. Znamená to, že nemůžeme očekávat, že nějaký konkrétní politický režim bude čistě totalitní, podobně jako neočekáváme, že kterýkoliv konkrétní demokratický systém bude čistou demokracií. Je zde zahrnut dynamický pohled na existenci konkrétních politických systémů, protože ty se budou vždy pohybovat (budou se vyvíjet) po oné po-

myslné ose. Máme tak jeden ideální totalitarismus a mnoho konkrétních režimů, které se tomuto ideálnímu totalitarismu více či méně přibližují, nebo naopak vzdalují.¹⁸

Vyplývá z toho rozlišení mezi abstraktním, teoretickým totalitarismem (či totalitním systémem) na jedné straně a názorným, konkrétním totalitním politickým režimem na straně druhé. Toto rozlišení je jak terminologické (dva různé pojmy), tak i obsahové (dvě různá pojetí).¹⁹

2.2.2 Modernita a primordialita totalitarismu

Výše uvedené rozlišení mezi totalitarismem a totalitním režimem má závažné teoretické důsledky. Mezi ně patří složitá otázka časového umístění totalitarismu či totalitního režimu. Zatímco totalitarismus by jako abstraktní ideál mohl být „věčný“, totalitní režimy jsou ve své konkrétnosti zařaditelné do konkrétních období a míst. To je ale jen velmi obecná vstupní poznámka, která nevystihuje složitost příslušné diskuse.

Jako politologický koncept je totalitarismus nejvíce spojován s nacismem a komunismem. Ve druhé polovině dvacátého století proto probíhal mezi společenskými vědci nejrozličnějších oborů spor o historicitu totalitarismu. Nikoli nevýznamná skupina – především politických filozofů a historiků, například Franz L. Neumann, Karl R. Popper, Jacob L. Talmon, u nás především Vladimír Čermák²⁰ – tvrdila, že totalitarismus je „rys imanentní lidské povaze od počátku dějin“,²¹ a že se tedy v průběhu celé historie lidstva můžeme setkat s režimy naplňujícími znaky totalitarismu. Podle této koncepce lze nalézt totalitní prvky již v politických systémech starověkého Egypta, starověké Číny, říše Inků, starověké Sparty, Říma za vlády císaře Diokleciána nebo Kalvínovy Ženevy či jakobínské Francie.²² Vládcové těchto zemí v řečených historických obdobích se tedy měli snažit o úplné po-

tlačení lidské svobody. Totalitarismus je podle tohoto názoru nedílnou, horší stránkou lidské existence. Napomáhá ukojit touhu po „lidském mase a krvi“, nasycuje nezkrotný hlad vládců po lidské duši.²³

Základní námitka zpochybňující přítomnost skutečného totalitarismu v lidských dějinách od samého počátku souvisí právě s výše uvedeným rozlišením mezi totalitarismem a totalitním režimem. Jestliže budeme pojem chápat ve smyslu typu politického režimu, pak se jedná o reálný způsob vykonávání politické moci. Moderní nedemokratické politické režimy se svojí povahou (strukturou) a způsobem fungování (vnějšími projevy) liší od politických režimů v dávné minulosti. Politika a její praktické mocenské mechanismy se mění, tak jako se mění lidé a jejich mentalita, morální principy společnosti a podobně. Podobně uvažuje český badatel Petr Fidelius, který rozlišuje mezi totalitarismem jakožto společensko-politickým jevem (totalitní hnutí, totalitní stát), tedy fenoménem, který přísluší 20. století a totalitním myšlením, které je jevem mnohem starším, „ba řekli bychom, že se v něm uplatňuje jakýsi odvěký sklon lidského ducha“.²⁴ Navíc existují závažné konkrétní argumenty ve prospěch koncepce modernity totalitních režimů, které souvisí s jejich definicemi, jež si představíme v samostatné kapitole.

Na tomto místě lze na úvod ve stručnosti uvést, že společenské a především technické podmínky neumožnily spartským tyranům ani Maximilienu Robespierrovi ovládat společnost a každého jednotlivého člověka úplně, cele, byť jim k tomu vůle a chuť zřejmě nescházely. Modernisté²⁵ proto tvrdí, že totalitní režim je projevem a výrazem výlučně moderní masové společnosti. Tato společnost postrádá vnitřní vazby, třídní struktury, její členové žijí izolované (nikoli pospolitě) životy. Pouze v takové společnosti pak mohou vládcové získat a použít potřebné technologické nástroje k jejímu naprostému ovládnutí. Pouze v (post) moderním světě disponují vládcové s totalitními záměry technickými nástroji, které jim umožňují

proniknout do osobního, intimního života člověka a dělat si nárok na jeho plnou loajalitu, kterou si budou umět vynutit.

2.2.3 *Primordialisté v české politické filozofii - Vladimír Čermák a Rio Preisner*

V současné politologii jednoznačně převažují vzhledem k různému pojmání totalitarismu modernisté. Jejich pohledu se bude týkat převážná část následujícího textu, věnujme se proto nyní alespoň v krátkosti argumentaci primordialistů. K nejvýznamnějším českým primordialistům patří političtí myslitelé Vladimír Čermák a Rio Preisner.

Vladimír Čermák je autorem u nás dosud stále nedoceneně monumentální pětisvazkové práce *Otázka demokracie*, z nichž totalitarismu je částečně věnován první díl.²⁶ V. Čermák se při své analýze totalitních režimů inspiroval šestibodovým katalogem Carla J. Friedricha (viz níže), přičemž jednoznačně vyzdvihuje nutnost přítomnosti teroru jako jediného prostředku k odstranění přirozeného vzdoru společnosti a jednotlivců proti masivním zásahům zvenčí. Zastává přesvědčení, že totalitarismus je starý jako sám společenský řád. Skutečnost, že moderní totalitní režimy mají v rukou dokonalejší technické nástroje k úplnému ovládnutí společnosti (jež se však nikdy, ani v moderní době, nemůže povést zcela, skutečnost se může ideálu pouze více či méně přibližovat), nemění nic na psychologických kořenech totalitarismu. Nebojí se tudíž vést paralely například mezi jakobínským a komunistickým režimem. Oběma typům totalitního zřízení je podle jeho názoru společná zejména souvislost mezi důrazem, který jakobíni kladou na ctnost a komunisté na harmoničnost beztrádní společnosti. K prosazení obou fenoménů je shodně užíván masový teror. Jako byl ideolog jakobínské diktatury Louis de Saint-Just přesvědčen, že ctnost jako nejvyšší společenský princip může být prosazena pouze terorem a potlačováním,

tak se později komunismus na své cestě k cíli přidržuje jako jediného prostředku diktatury proletariátu, jež je však ve skutečnosti diktaturou avantgardy – komunistické strany.

V. Čermák se věnoval rovněž klasifikaci typů totalitních řádů. Ve shodě s dodnes převládajícím názorem je člení na tři základní typy – komunistický, fašistický a nacistický. Čermák psal své dílo v normalizačním Československu, fakticky pouze za pomoci prvorepublikové literatury, popřípadě pramenů ze západní vědecké produkce let padesátých a šedesátých. Nevěděl tedy o vývoji, který výzkum nedemokratických režimů prodělal později. Zřejmě především proto řadí k totalitním režimům (s označením „fašistické“) také Frankovo Španělsko či jihoafrický apartheid. Současný výzkum jejich struktury a podstaty však totalitní klasifikaci v žádném případě neumožňuje.

Hovoříme-li o filozofických koncepcích totalitarismu, nelze se též nezmínit o českém mysliteli Rio Preisnerovi. Ten se ve svém pozoruhodném díle *Kritika totalitarismu*, jež vyšlo v Římě v roce 1973,²⁷ snažil vyrovnat především s marxistickou podobou totalitarismu.²⁸ Činil tak vlastní zbraní marxismu – dialektickou metodou.

Svou kritiku totalitarismu z katolického hlediska odvíjí od kritiky Hegelovy filozofické koncepce – Hegela označuje ve svých dílech za velmistra moderní gnóze – a vymezuje se především proti filozofickým základům marxismu. Preisner tvrdí, že marxismus uskutečňovaný v dějinné praxi vedl (zatím) vždy k totalitarismu. Vyrovnává se s otázkou, zda ony dějinné totalitarismy marxismus „zneužily“ či jej „zradily“, nebo zda je podstata marxismu sama o sobě totalitní. O zneužití a zradě hovoří podle Preisnera svorně všichni revizionisté, především ti, kteří na této zradě vybudovali své kariéry a pak zradou této zrady dospěli k poznání pravé podstaty a pravých možností marxismu. Na tuto výmluvu odpovídá Preisner, že marxismus má totalitní substrát, který se však projeví až v okamžiku, kdy se marxisté dostanou k moci.

Na rozdíl od empiricky precizních, na sociálních strukturách založených rozsáhlých definic totalitarismu nabízí tzv. stručnou formuli totalitarismu: „Člověk a svět odlidštěný a odsutečněný systémem dialektické identity, což se ‚klade‘ jako náhrada za popřenou a poplivanou Trojjedinost Boha.“²⁹ Totalitarismus prý anihiluje svět a jeho dějiny, aby tu už nebylo místa ani času pro pravdu, tj. pro Krista. Jestli se někde svádí zápas o svět, pak v totalitních systémech.

Dále si autor všímá síly a lsti totalitarismu, které tkví ve skutečnosti, že ve svobodném státě se jeho pravá tvář vynořuje až ve chvíli, kdy všechna moc, jež by byla s to ho zničit, je definitivně podlomena. Totalitarismus se nikdy neutká se svým nepřítelem tváří v tvář.

R. Preisner se snaží definovat přesný počet podstatných rysů totalitarismu. Jeho metoda „fragmentu“ nás spíše nutí hledat v textu a spojovat (zdánlivě) nespojené. Všímá si i takových na první pohled banálních věcí, jako kupříkladu úlohy lhovosti. Angažovanost a krajní netečnost v tomto ohledu provázejí „zákonitý“ vývoj dějin jako rub a líc jejich nesmyslnosti. Angažovanost v totalitarismu pak je pouze k veřejnosti obrácená maska, pod níž zeje prázdnota krajní nezúčastněnosti. Intelektuální lůza si podle jeho soudu vypestovala vlastnost, která stojí v přímém vztahu k negativním revolucím dvacátého století: lhovost. Na lhovosti staví dnes každý řemeslný revolucionář totalitarismu. Ona je půdou, z níž vyvěrají všechny mžikové davové reakce. Nejzvlčilejší činy lůzy, nejděsnější žurnalistická polopravda, vše jako by Preisnerovými slovy „plavalo v oleji lhovosti“.³⁰ Onen stav neskutečně antireálné bezvládnosti – jakéhosi negativního vytržení – vtiskuje dějinám našeho věku příznačný rys. Zlhovost po krvavých činech, po zašlapání svobody celých národů, to vše tvoří vatovou výplň dějin současného světa. Totalitarismus pak vychází ze zásady, že vražda jednoho člověka vždy zneklidňuje hladinu svědomí, zatímco vražda tisíců, ba milionů lidí (pokud možno nevinných),

genocida národů, jako „nemožné“, „nemyslitelné“ v „našem století vědy a pokroku“, přesahují objem lidského vědomí... Vycházel přitom ze své zkušenosti, kdy v dobách nejkřutějšího nacistického a zejména komunistického teroru pozoroval na jiných i na sobě onen příboj lhostejnosti.

Pozoruhodný je Preisnerův postřeh ohledně bídy a chudoby v totalitarismu, které v něm podle jeho propagátorů nemá místo. Preisner však tvrdí, že každý totalitní režim, jemuž jde vždy o vyvrácení dějin, útočí nejzákeřnějším způsobem na chudého. Bolševici se podle něj namísto spravedlivého rozdělení bohatství zmohli jen na nespravedlivé rozdělení bídy.

Podobně jako řada dalších analytiků podstaty totalitních režimů si i Preisner všimá skutečnosti, že komunistická totalitní utopie žije z předpokladu, jenž lze objevit v samém středu lidství, totiž že lidstvo se musí spasit samo. Ovšem se spásou bývá spojován i její protipól – věčné zavržení. Zde upozorňuje na to, že totalitarismus svými koncentračními tábory vyvrátil falešné manýristické představy pekla. A zároveň zjednal lidské mysli přístup k pravé podobě pekla, již lze geometricky vytýčit úměrou: člověk vytváří peklo přímo úměrně se snahou vytvořit nebe na zemi.

2.2.4 Totalitarismus jako politické náboženství

Po nástupu komunismu a nacismu k moci se ve společenských vědách objevily postřehy o jejich genetické příbuznosti a především o jejich inspiraci náboženstvím. Vznikl tak koncept tzv. politického (či sekulárního) náboženství, který se dále vyvíjel částečně mimo „modernistickou“ debatu o definici a vnitřní klasifikaci totalitního režimu. Je to debata pozoruhodná, proto ji uvádíme a předesíláme vlastním diskusím o definici totalitního režimu. Ve výzkumu tzv. politických náboženství představuje podstatný počín práce německého

politologa a historika Hanse Maiera, z jehož knihy *Politická náboženství* tato podkapitola částečně vychází.³¹

Hned na začátku pojednání o kvazináboženském charakteru moderních totalit je nezbytně nutné poznamenat, že vůdcové totalitních hnutí používali náboženských prvků výhradně jako prostředků. Ty jim měly rozšířit jejich vlastní legitimitu a vyřadit ze hry legitimitu cizí, jež měla skutečně náboženský charakter a mohla totalitaristickým apelům konkurovat bez možnosti účinné kontroly.³²

Spojení absolutní moci a absolutního ospravedlnění je jednou ze základních charakteristik totalitního panství. Nejde o pouhý sadismus, o tyranskou hrůzovládu, se kterou se lidstvo v průběhu dějin setkalo nesčetněkrát. Systém sovětských lágrů, genocida ukrajinských kulaků či vraždy politických nepřátel včetně zcela nevinných lidí jdoucích do milionů, to vše nelze podle Alexandra Solženicyna vysvětlit pouhým politickým kalkulem nebo státním zájmem. Očista se stává procesem zničení člověka, jeho vědomou, plánovanou anihilací. Co je na moderním totalitarismu skutečnou novinkou, je právě ona připravenost likvidovat oběti bez přítomnosti vášní, čistě „technicky“. Z někdejšího „čestného nepřítele“, jak byl až do dvacátého století politický odpůrce chápán, se stal škůdce, jehož lze beztréstně odstranit, aniž je nutno hnout brvou. Pachatelé si drží odstup, přičemž si zachovávají svou bezúhonnost, neboť jsou ospravedlněni dějinami.³³

Moderní totalitarismy se v náboženských systémech inspirovaly rovněž důležitostmi momentu hrůzy. Podle Raymonda Arona i Hannah Arendtové je totalitní panství do značné míry určováno prvkem teroru. Totální teror „nahrazuje meze a cesty styku mezi jednotlivými lidmi železným poutem, které je drží pospolu v tak těsném sevření, že jejich pluralita jako by mizela v jediném člověku ohromných rozměrů“. Otěže zákona jsou nahrazeny nezničitelným poutem teroru, který člověka znehybňuje, takže jakékoliv svobodné, nepředvídatelné jednání je vyloučeno.³⁴

Podle Erica Voegelina, který ve své knize nazvané *Politická náboženství* poprvé upozornil na historickou souvislost nacismu a komunismu, se moderní diktatury zakládají na vnitrosvětské religiozitě, která pozvedá kolektiv rasy, třídy nebo státu na nejvyšší skutečnost, a tím je zbožšťuje. E. Voegelin také poukázal na gnostický charakter moderních totalitních režimů opírajících se o předpoklad, že člověk je schopen svým jednáním porazit zlo a odstranit jej z tohoto světa.³⁵ Hans Maier k tomu dodává, že součástí revolučního myšlení bývá obvykle intenzivní víra v možnost totálního vykoupení člověka.³⁶

Podívejme se v následujících odstavcích na konkrétní praxi dvou nejvýznamnějších příkladů politického náboženství – Německa pod Hitlerem a Sovětského svazu pod Leninem a Stalinem.

Pod Leninovým a Stalinovým vedením se Sovětský svaz radikálně odštěpil ode všech znamení a tradic své křesťanské minulosti: bylo zakázáno křtít děti křesťanským způsobem, byla „zakázána“ neděle a sedmidenní týden byl nahrazen systémem klouzavých pracovních dní bez sobot a nedělí. Jelikož ovšem, jak jsme již uvedli, představují náboženské symboly účinný prostředek při ovládnutí společnosti, byly například činy pokusy se „křtem Října“. Z té doby pocházejí křestní jména, jež dodnes můžeme v Rusku nalézt – například Říjen, Kominternu, Revoluce, Edison nebo REM (Revoluce – Elektrifikace – Moskva).³⁷

Když přišlo na věc a bolševici potřebovali uchovat památku Revoluce, sáhli zpět k vysmívanému a racionalistickým argumenty mnohokrát předtím i poté vyvrácenému kultu relikvií, když nabalzamovali Lenina a vystavili jej k uctívání v mauzoleu na Rudém náměstí, kde je dodnes. Domyšleno do důsledků – není formální rozdíl mezi lidmi putujícími na křesťanská poutní místa kvůli přítomnosti ostatků světců a lidmi přicházejícími do mauzolea na Rudém náměstí. Již v roce 1918 označil Grigorij Zinovjev Lenina za „apoštola světového komunismu“ – jeho spisy byly vedle spisů Marxových „evan-

geliem“ všech pravých revolucionářů. Učení těchto „svatých textů“ (jež se samozřejmě stalo předmětem veřejných vyznání víry) pak dále rozvíjelo několik málo „církvních Otců“.³⁸

Víra vyžaduje věrnost. Proto děti – členové Hitlerjüngend – již v sedmi letech přísahali věrnost Vůdci, komunističtí pionýři v podobném věku věrnost socialismu. Každý mýtus dále potřebuje svého proroka, který jej ztělesňuje: byl objeven v osobách Hitlera či Lenina. Hlasatel Prozřetelnosti, jak byl v počátcích hnutí Hitler nazýván, byl schopen dávat sílu všem. Tam, kde dřív v domácnostech visíval krucifix, byl zřizován „božský koutek“: spolu s hákovým křížem v něm byl umístěn Hitlerův obraz. V jedné z kaplí, která byla přenechána německým křesťanům, stál obraz Vůdce na samém oltáři. V bolševickém Rusku byla zákoutí s ikonami nahrazena „zákoutími míru“ či „rudými koutky“, množství kostelů bylo přebudováno na památníky ateismu.³⁹

Skrytý náboženský charakter měly i veřejné soudní procesy s údajnými protivníky bolševického režimu ve třicátých letech. Kromě nutnosti vlít jimi novou krev aktivismu do skomírajících žil Revoluce lze vysledovat ještě jednu jejich stránku. Dokumentovat ji můžeme citátem ze zprávy z jednoho moskevského procesu při velkých čistkách v roce 1938: „Ale nad námi, nad naší šťastnou zemí, budou nadále radostně zářit jasné sluneční paprsky. My, náš lid, pod vedením našeho milovaného vůdce a učitele, velikého Stalina, budeme nadále kráčet kupředu po cestě očištěné od vši špíny a nerádů minulosti vsříc komunismu.“⁴⁰ Do protikladu k věčné temnotě, z níž vystoupil nepřítel, aby škodil, a do níž je zpět uvržen, stavějí žalobci světlé zítřky pro věrné, pravověrné a především loajální, kteří pod vedením „dobrého pastýře“ – i tímto označením se ve Stalinově případě setkáváme – kráčejí krok za krokem do ráje. Vynucená slova obžalovaných nebyla ničím jiným než zpytováním svědomí, vyznáním hříchů, lítosti a sklíčenosti. Pozorovateli to může připomenout scény z církevního života – přijímání do společenství věřících, kate-

cheze a zkoušky víry, zpovědi, zasvěcení do mystérií církve, ale i vyloučení nekajících členů církve, exkomunikace odpadlíků a kacířů. Na rozdíl od totalitarismu ovšem v katolické či pravoslavné církvi nenásleduje po vyznání hříchů a projevení lítosti zveřejnění přiznaných vin ani fyzická likvidace či věčná výstraha ostatním. Nastupuje odpuštění a nová šance. Příznání ovšem nebyla ve všech případech vynucená, jakkoli byla vymyšlená. Existují výpovědi některých přímých postižených, že skutečně věřili ve svou vinu, kterou jim strana předestřela, ačkoli se domnívali, že se jí dopustili nevědomky. Tak velká byla důvěra v božskou neomylnost strany.⁴¹

Máme co do činění s paradoxy – ačkoli komunisté pomocí osvícenských argumentů bojovali proti náboženství, tvrdili, že Lenin žije věčně. Věčným prezidentem Korejské lidové demokratické republiky je dodnes Kim Ir-Sen zesnulý v roce 1994, jeho syn Kim Čong-il, který zemřel v roce 2011, byl v roce 2012 prohlášen věčným generálním tajemníkem vládnoucí komunistické strany.

Nacisté tak daleko nešli, jejich mučedníci byli skutečně mrtví. Když 9. listopadu 1923 ukončila střelba bavorské policie tzv. Hitlerův puč ve Feldherrenhale, zůstalo tam šestnáct zastřelených pučistů. Hitler učinil z jejich smrti mystérium. Stylizoval 9. listopad jako posvátný den a Feldherrenhale jako nejsvětější místo hnědého kultu. Od roku 1935 se smrt, kterou přineslo šestnáct světců jako „krvavou oběť hnutí“, dostala do středu nacionálně socialistických dějin spásy jako velikonoční hra. Žádný jiný svátek totalitních režimů neměl tak zřetelné rysy politického náboženství.

Rituál vznikl v letech 1933 až 1935. V listopadu 1933 byl ve Feldherrenhale zbudován památník sestávající z těžké bronzové tabule, nad níž se vznášely hákové kříže a říšští orlové se jmény šestnácti padlých, kteří věřili ve zmrtvýchvstání svého národa. Ludwigovou ulicí ozářenou světelnými pylony projížděl o půlnoci Hitler. Přijížděl do Feldherrenhale zdobené rudými koberci s vystavenými sarkofágy mrtvých. Kolem pro-

šel průvod starých bojovníků s rudou vlajkou, proběhla vzpomínka na mrtvé s litanickým vzýváním jmen padlých, zakončená Vůdcovým kladením věnce k památníku. Od roku 1935 dostaly oslavy pevný liturgický řád. Jejich střediskem se stal Königsplatz, kde probíhal ceremoniál posledního apelu. Pro mrtvé byl vystaven čestný chrám, v němž oni sami konali symbolicky věčnou stráž. „Hitler do chrámu vstupoval, aby ozdobil své mrtvé kamarády věncem nesmrtnosti.“⁴²

Toto krátké pojednání o totalitarismu jakožto politickém náboženství lze zakončit upozorněním Hermanna Kellera: „Stát se může stát totalitním pouze tehdy, když se opět stane státem a církví v jednom.“⁴³ Společnost se tedy musí navrátit k antickému sepětí *polis* a náboženství, či byzantskému cesaropapismu.

2.2.5 Totalitarismus jako literární antiutopie

Téma totalitarismu je natolik závažné a lákavé, že se dočkalo uměleckého, zejména literárního zpracování. Existuje dokonce příslušný svébytný literární žánr, zvaný antiutopie. V literatuře se setkáváme jednak s beletristickým zpracováním tématu (antiutopie), ale také s osobními svědectvími lidí pronásledovaných totalitními režimy, jejichž díla mají nejen dokumentační, ale také vysokou uměleckou literární kvalitu a dokonce také analytickou hodnotu. Za všechny jmenujme alespoň proslulé autory Alexandra Solženicyna či Gustawa Herlinga-Grudzińskiego.⁴⁴

Tématu se věnovala také řada publicistů. Sovětský komunismus se totiž stal modlou pro řadu západních intelektuálů. Řada z nich ovšem po návštěvě „země, kde zítra znamená již včera“⁴⁵ ze svého poblouznění procitla. Ačkoli jim byla ze strany sovětských průvodců věnována všemožná péče, přesto i to málo, co směli vidět, stačilo k probuzení. Zřejmě nejlepším příkladem je André Gide, francouzský levicový prozaik a nositel Nobelovy ceny za literaturu, zpočátku velký

zastánce sovětského komunismu. Po své návštěvě SSSR vydal knížku *Návrat ze Sovětského svazu*, v níž se vyznal ze svého omylu, když se domníval, že tam panuje skutečná svoboda.⁴⁶ V tom okamžení se ovšem stal velkým nepřítelem „pokrokové“ části západní intelektuální obce. V Československu jej například odsoudil básník Stanislav Kostka Neumann, který v roce 1937 vydal knihu *Anti-Gide neboli optimismus bez pověr a ilusí*. V ní Gidovi otevřeně řečeno vynadal, nazval ho domýšlivým a naivním sobcem, který se plete do věcí, kterým nerozumí, místo aby momentální nedostatky přehlížel a hleděl do budoucna.⁴⁷ Někteřím intelektuálům a umělcům se však oči neotevřely ani po předložení jasných důkazů – spisovatel Ivan Olbracht dokonce chválil i sovětské věznice, které prý budou „ústavem, v němž soudruh vězeň, člověk pracující a nikdy nezbařený naděje na osvobození, nebude se lišit od jiných občanů, jen částečným nebo úplným odnětím svobody.“⁴⁸ Ovšem A. Gide měl i svůj český protějšek, jímž byl komunistický spisovatel Jiří Weil, který své sovětské zkušenosti zúročil v románu *Moskva – hranice*, ve kterém trefně vystihl stalinismus.⁴⁹

Vraťme se však k totalitarismu v představách spisovatelů, tedy k antiutopii. Patrně nejvýznamnějšími představiteli tohoto žánru, kteří literárně zpracovali fenomén totalitarismu, jsou Aldous Huxley, Jevgenij Zamjatin a George Orwell.

Britský spisovatel Aldous Huxley je autorem známého románu *Konec civilizace*, v němž líčí vizi budoucí společnosti, která dosáhla stavu naprosté organizovanosti a ideálu všeobecného štěstí. V roce 2541 (čili v roce 632 nové Fordovy éry) jsou občané Světové republiky rozděleni do kategorií podle intelektuální výkonnosti (nejvyšší je Alfa plus), přičemž o jejich osudu je rozhodnuto ještě před narozením v důsledku umělého oplodnění a klonování. Lidé jsou v tomto „novém skvělém světě“ poddáni všestrannému biologickému a psychologickému předurčení.⁵⁰

Ruský spisovatel Jevgenij Zamjatin napsal román *My*, který má podobu deníku člověka s číslem D-503, jež je občanem

Jednotného státu. Tomuto Jednotnému státu vládne moudrý vůdce Dobrodítel, který vše ovládá a kontroluje prostřednictvím Strážců. Jednotný stát je vrcholem civilizace, ve které neexistuje bída, všichni jsou v ní šťastni a všichni milují svého vůdce. Vše je dokonale společné, jakékoliv soukromí či intimita člověka neexistuje. Zrušena jsou dokonce i jména, která jsou nahrazena čísly.⁵¹

Ovšem největší proslulosti dosáhl George Orwell, který se stal skutečným klasikem literární reflexe totalitarismu. Je autorem řady děl, z nichž se k totalitarismu vztahují především knihy *Farma zvířat* a *1984*. Zatímco *Farma zvířat* je bajkou parodující na základě skutečných událostí stalinistický režim,⁵² román *1984* je vrcholnou fikcí zpodobňující beze zbytku naplněný totalitarismus.⁵³ Jde o popis stavu světa v roce 1984 (samotný román vznikl v roce 1949), světa, který je již totálně podroben totalitarismu, světa, z něhož již není kam utéct. Celá planeta je totiž rozdělena do tří státních celků, z nichž každý je založen na komunistickém učení a přitom je jednomu ze svých sousedů nepřítelem na život a na smrt a tato nepřátelství se v průběhu času pružně mění. Podstata všech tří režimů je přitom stejná, liší se jen názvem oficiální ideologie: v Oceánii, kde se děj románu odehrává, to je Angsoc (zkrácenina slov anglický socialismus), v Eurasii neobolševismus a v Eastasii Uctívání smrti.

Úhelným kamenem celé společnosti je Strana, už bez jakýchkoli přívlastků – je jediná, další pojmenování proto nepotřebuje. V jejím čele stojí Velký bratr, objekt všeobecného kultu a uctívání. Jeho podobizna shlíží všude a na všechny – na plakátech, mincích, obrazech, z televizních obrazovek. Známa věta „Velký bratr tě sleduje“ nebyla jen propagandistickým heslem, neboť kontrola občanů režimem pronikla díky moderní technice i do jejich soukromí.

Strana si vytyčila tři základní hesla, jež jsou obrazem do důsledku dovedené dialektiky: 1. Válka je mír. 2. Svoboda je otroctví. 3. Nevědomost je síla. Režim řídí veškerý život svých

občanů - ať již prostřednictvím masových organizací (např. Antisexuální liga mládeže) či propagandistickými aktivitami typu každodenních Dvou minut nenávisti. Nejčastějším objektem Dvou minut nenávisti je Emanuel Goldstein, někdejší vysoký či snad nejvyšší představitel režimu, který se po údajné zradě stal největším nepřítelem. Číst jeho Knihu je největším myslitelným zločinem. Děti jsou vychovávány tak, aby cítili větší příchyllost k Velkému bratrovi a Straně než ke svým rodičům. Mimo vysokou a střední vrstvu, které totálně podléhají moci Strany, ještě žije rozsáhlá skupina obyvatel, tzv. proléti. O ně nemá režim až takový zájem, žijí v bídě a nedostatku, ale kvůli jejich nízké inteligenci Strana nepředpokládá, že by se mohli vzbouřit a přivodit pád režimu - přitom právě oni jsou jedinou možnou silou, která by potenciálně mohla režim svrhnout.

Zločinem je v Oceánii vše, co není v souladu s oficiálním učebním a pokyny Strany - tzv. ideozločinem. Hlavní hrdina Winston Smith se nakonec také ideozločinem proviní - jednak se nezákonně zamiluje, jednak se zapojí do protirežimní organizace, která má pracovat na svržení Strany. I tato organizace je ale ve skutečnosti dílem Strany a cílenou provokací. Po zatčení a v průběhu mučení se Smithovi ozřejmuje podstata celého režimu. Strana neusiluje o moc kvůli dobru chudých či kvůli něčemu jinému - usiluje o moc kvůli moci samé. Dozvídá se, že realita existuje pouze v lidském vědomí, nikde jinde. Ne však ve vědomí jednotlivce, které se může mýlit a beztak brzy zaniká; ale ve vědomí Strany, kolektivním a nesmrtelném. Cokoli Strana považuje za pravdu, je pravdou. Stranu nezajímají konkrétní činy, ale pouze myšlenky. Nechce své nepřátele jen zničit, ale nejdříve změnit. Poučila se totiž z chyb Sovětů za Stalinovy vlády, kdy komunisté pronásledovali kacíře krutěji než inkvizice. Věděli však, že nesmějí produkovat mučedníky, proto dřív, než uspořádali veřejný proces, zbavili své oběti jejich důstojnosti. Udolali je týráním a samotou,

až z nich byly opovrženímhodné trosky, které se přiznávaly ke všemu, co se jim vložilo do úst. Za pár let se z mrtvých přesto stávají mučedníci. Podle přesvědčení Angsocu to bylo proto, že přiznání na nich byla vynucena násilím a že byla nepravdivá. Strana se z toho poučila. Všechna doznání zde učiněná jsou pravdivá, protože jsou pravdivými učiněna. Mrtví se nemohou stát mučedníky, protože jsou vaporizováni (vymazáni z dějin) a další generace se o nich nikdy nedozvědí. Mučení vězňové se nepodřizují ze strachu, dělají to z vlastní svobodné vůle. Kacíř je nejprve obrácen na správnou víru, a pak teprve zničen.

Orwellova fikce je natolik promyšlená a děsivá, až se zdálo nemožné, že by mohla být uskutečněna. Ale jak ukázaly zkušenosti například z Kambodži či Severní Koreje, Orwell nebyl daleko od pravdy o světové totalitní praxi.

2.3 Definice, typologie a výskyt totalitního režimu

V soudobé politické vědě jednoznačně převažuje modernistické chápání totalitarismu jakožto způsobu vykonávání politické moci, tedy typu politického režimu. Představme si proto nyní příslušné koncepce, a to jednak ve smyslu definice totalitního režimu, ale také jeho eventuální typologie a rozšíření v praxi.

2.3.1 Definice totalitního režimu

První akademický pokus o definici totalitního režimu najdeme v již zmíněném hesle *stát* v *Encyklopedii společenských věd* z roku 1934.⁵⁴ Ve třicátých a čtyřicátých letech se totalitarismu akademicky věnovali v Evropě hlavně Raymond Aron⁵⁵ a v USA především Ernst Fraenkel, Franz Neumann a Sigmund Neumann.

Raymond Aron především poukazoval na rozdíly mezi soudobým totalitním režimem a historickými tyranii, čímž se zařadil mezi modernisty. Zdůrazňoval též revolucionářství totalitního režimu, který má ambici ničit stávající politický řád, a je tak úhlavním nepřítelem demokracie, jež je v tomto smyslu přirozeně konzervativní. Všiml si ideologičnosti totalitního režimu, kterou nazýval politickým náboženstvím. Politika je maximálně centralizována a její snahou je ovládnout všechny sféry života společnosti.⁵⁶

Ernst Fraenkel dospěl na základě zkoumání nacistického Německa k závěru, že základem totalitního režimu je teror. Rozlišoval totiž dvě tváře režimu. Zaprvé je to právní pořádek (normativní stát), který je však pouhou fasádou. Zadruhé je to politický pořádek (prerogativní stát), který není založen na žádných právních normách, ale opírá se o vůdcovský princip. Politický pořádek reálně určuje podobu státu a činí tak prostřednictvím neutuchajícího násilí a terorizování společnosti. Jak prohlásil, Třetí říše je státem „permanentního výjimečného stavu“.⁵⁷

Franz Neumann si jako vzor rovněž vybral nacistické Německo. Podle něj je totalitní režim charakteristický snahou státu beze zbytku ovládnout společnost. Každý totalitní režim pak vytváří monolitickou státní strukturu. Nicméně uvnitř této státní struktury probíhá boj mezi jejími jednotlivými složkami (strana, byrokracie, armáda, průmysl) o přízeň vůdce.⁵⁸

Neumann považoval totalitní režimy za monopartistické, ideologické a vůdcovské státy, které permanentně politicky mobilizují společnost a dovolávají se vůle lidu. Jsou to podle něj kvalitativně zcela nové útvary, jež nelze srovnávat s dávnými diktaturami (moderní pojetí totalitarismu). Všiml si, že totalitní režimy vyznávají ideál kvalitativně nové, opravdové „demokracie“, ať už „proletářské“ (SSSR), nebo „národní“ (nacistické Německo a fašistická Itálie). Velkou váhu přikládal fenoménu války. Podle jeho názoru se totalitní režimy

rodí v důsledku válečného chaosu a „permanentní válka je pro totalitní diktatury přirozeným klimatem“.⁵⁹

Sigmund Neumann se nejvíce přiblížil soudobým definicím totalitního režimu, nicméně hlavní proud výzkumu tohoto jevu se objevil až po druhé světové válce. Nejvlivnějšími autory se zde stali Carl Joachim Friedrich a Zbigniew Brzezinski, kteří v roce 1956 vydali knihu *Totalitní diktatura a autokracie*, ve které položili základ všech současných koncepcí totalitního režimu.⁶⁰ Američtí politologové, pocházející ze zemí, které měly více či méně aktuální zkušenost s totalitními režimy obou hlavních podob, přinesli definici totalitního režimu založenou na podstatných bodech, které jej charakterizují. Vyšli přitom z analýzy nacistického a komunistického režimu. Oněch bodů je šest.

1. Existuje oficiální ideologie, kterou musejí přijmout a akceptovat všichni členové společnosti. Tuto ideologii používají vládnoucí vrstvy k odůvodnění svých nároků na výkon politické moci.

2. Veškerý politický a společenský život zcela ovládá jediná masová politická strana, v jejímž čele stojí většinou jediný vůdce. Strana je hierarchicky organizována a je povětšinou nadřizována státní byrokracii, či přinejmenším je s ní výrazně propojena.⁶¹

3. Vládce či strana mají absolutní monopol na kontrolu ozbrojených sil. Tuto kontrolu provádí buď přímo politická strana, nebo jí podřízená byrokracie.⁶²

4. Prostředky masové komunikace – tisk, rozhlas, televize, knižní produkce – jsou zcela kontrolovány prostřednictvím stejných mechanismů, jakými probíhá kontrola armády.

5. Existuje dokonalý systém fyzické i psychologické kontroly společnosti prostřednictvím tajné policie, která používá teroristické postupy.⁶³

6. Hospodářství podléhá centrálnímu řízení, plánování, veškerá ekonomika je kontrolována.⁶⁴

Tento šestibodový katalog je přes mnohé kontroverze fakticky dodnes chápán jako základ veškerého dalšího výzkumu totalitních režimů. Leonard Schapiro dokonce mluví o „šestibodovém syndromu“.⁶⁵ Rozporuplně je přitom přijímán jen šestý bod, a to především s ohledem na charakter ekonomiky nacistického Německa, kterou stát zcela neovládal a nekontroloval. Nacistickému režimu to přesto na stupni totalitarismu nijak neubírá.

Poněkud odlišný přístup k fenoménu totalitarismu prosazovala Hannah Arendtová, která na něj nepohlížela výhradně systémovým pohledem. Klíčovou kategorií podle ní totiž představuje již zmíněná ideologie a snaha státu pronikat do života společnosti. Vládcové se nesoustředí pouze na výkon moci, ale chtějí vytvořit „nového člověka“. K tomu jim slouží masová ideologická indoktrinace a teror. Tato kvalitativně vyšší nová lidská bytost má být zcela podřízena státu – straně. Pro to vše jsou podle Arendtové nezbytné dvě podmínky:

1. společnost řídí jedna politická strana v čele se zbožštělým vůdcem, která je nositelkou ideologie a teroru;

2. společnost má masový charakter způsobující izolovanost člověka a jeho vykořeněnost z tradičních společenských struktur.⁶⁶

Již jsme uvedli, že významným představitelem skupiny prosazující podmíněnost totalitarismu modernismem je italský politolog Giovanni Sartori. Ten jako podstatné znaky totalitního režimu vymezil:

1. totální rozšíření a pronikání moci státu;
2. ideologizace politiky v podobě politického náboženství majícího kořeny ve Francouzské revoluci;
3. politické ovládnutí všeho, včetně mimopolitické oblasti člověka.⁶⁷

Na rozdíl od Hannah Arendtové neklade Sartori po zkušenostech s komunistickými režimy střední a východní Evropy podstatný důraz na uplatňování teroru. Ačkoli se teror v mnoha totalitních režimech objevuje, pokládá jej především za jev patologický.⁶⁸

Sartori přinesl do výzkumu nedemokratických režimů jednu důležitou novinku – připomněl, že žádný politický systém není statický, ale všechny jsou naopak dynamické. Definice totalitního režimu, tak jak se s nimi bylo možné setkávat od poloviny dvacátého století, s vývojem nijak výrazně nepočítaly. Oproti tomu Sartori rozlišil fázi prosazování totalitního režimu a fázi jeho stabilizace. Dělicím znamením mezi oběma mu přitom byla rutina. Bezohledný teror, permanentní čistky či koncentrační a vyhlazovací tábory, to vše jsou podle Sartoriho vyloženě předrutinní charakteristiky spadající do fáze prosazování. I bez nich se však podstata režimu nemění – ve fázi stabilizace jej lze stále považovat za totalitní.⁶⁹

Klasik výzkumu nedemokratických režimů – americký politolog španělského původu Juan José Linz – vyšel ve své definici ze zmíněné koncepce C. J. Friedricha a Z. Brzezinského. Na začátku sedmdesátých let dvacátého století vymezil tři podmínky, jež musí splňovat režimy, aby mohly být označeny jako totalitní.

1. Musí existovat jediné centrum moci. Toto centrum nemusí být nutně jednolitě. Jakýkoli pluralismus existujících institucí či skupin odvozuje svoji legitimitu z tohoto jediného centra. Tento „pluralismus“ přitom není dědictvím předchozí netotalitní éry, ale je politickým výtvořem shora.

2. Život společnosti zcela (totálně) ovládá a řídí výlučně, samostatná a více či méně intelektuálně podložená ideologie. Tato ideologie má ambici vševysvětlující teorie, právě z ní odvozují vládnoucí skupiny svůj mandát, kdy se staví do role dějinami předurčených osob, které mají nastolit království míru a ráj na zemi.

3. Ve společnosti probíhá masivní politická mobilizace – občané jsou nuceni k aktivní účasti na veřejném životě. Právě s odkazem na ideologii mají být nadchnuti pro plnění náročných společenských úkolů aktivním zapojením do činnosti strany a jejích mnohých monopolních masových organizací. Pouze jejím prostřednictvím se ovšem lze na veřejném životě podílet – mimo stranu nejen že není pravda, ale ani život. Pasivní poslušnost a apatie, ústup do role pouhého trpného předmětu, tolik charakteristického pro autoritativní režimy (viz další kapitoly), jsou totalitními vládci považovány za nežádoucí a nechtěné.⁷⁰

Vidíme, že každý z výše uvedených autorů přichází s něčím novým, v něčem s ostatními souhlasí a něco odmítá. Pokusme se tedy shrnout charakteristické rysy, jež jsou podle našeho názoru nezbytné k tomu, abychom mohli politický režim nazvat totalitním.

1. Totalitní režimy vznikají ve společnostech masového charakteru, který deformují tak, aby člověk – jedinec – byl izolovaným prvkem, vykořeněným ze všech tradičních společenských struktur. Tyto společnosti bývají většinou moderní, jakkoli dějiny ukázaly případ premoderních společností, jež úspěšně instalovaly totalitní režimy (Čína, Severní Korea, Kambodža).

2. Existuje strana či hnutí, které jsou středobodem jak politické moci, tak všeho dalšího žití. Veškeré společenské funkce jsou stranou zaštiťovány, mimo ní nemůže být nic. Strana je faktickým velitelem ozbrojených složek a drží informační monopol.

3. V čele strany stojí obvykle zbožštělý všemocný Vůdce – Prorok a Vykupitel, přičemž jeho kvazibožské atributy mohou mít nejrůznější konfesijní zdroje. Totalitní režim deklaruje jednoznačnou anti-náboženskost, ve skutečnosti se však opírá o gnostický druh náboženství, či přinejmenším využívá mnoha náboženských prvků jako prostředků k podpoře vlastní legitimacy.

4. Společnost je zcela podřízena ideologii, která údajně vysvětluje veškerou společenskou realitu.⁷¹ Na jejím základě vládne strana, resp. její představitelé, již mají o sobě a svém poslání mesianistické mínění. Ideologie mající absolutní charakter poskytuje absolutní ospravedlnění všech prostředků použitých k dosažení vytčeného cíle, tedy absolutní moc.

5. Jde o režimy přirozeně aktivistické. Ke svému přežití nutně vyžadují aktivní účast občanů ve veřejném životě. Horečná aktivita, neustálý pohyb, činnost – to jsou jeho nezbytné charakteristiky. Zpočátku se tato aktivita přirozeně vybíjí na budování nového řádu, resp. bourání řádu starého, na bojích s příznivci starých pořádků a podobně. Tato práce však dříve nebo později skončí a je třeba hledat nový směr, kterým se aktivismus může obrátit, jelikož se na udržování nového stavu nestráví všechen. Bez něj jsou však totalitní režimy určeny k zániku, nutně musí najít objekt nového zájmu. Tím se jaksi „přirozeně“ stává hnutí či strana, kdy se aktivismus obrací do jejího nitra. Projeví se to v čistkách mezi kádry, hledáním protistátních spikleneckých center složených z dosavadních nejvěrnějších budovatelů režimu a podobně. Totalitní režim musí být za každou cenu dynamický, státnost jej dříve nebo později „zabije“ a přemění v jinou, lidské existenci příznivější formu státního uspořádání. Nicméně, totalitní společnosti mají schizofrenní charakter, jsou specifickým „spleťtým předivem klamu a sebeklamu“.⁷² Ačkoliv vyžadují bezmezný aktivismus, vzbuzují lhostejnost.

6. Společnost ovládá teror, který může mít podobu jak přímého fyzického násilí, tak psychologickou – formu hrůzy a strachu. Společnost je kontrolována prostřednictvím tajné policie, která si vytváří efektivní agenturní síť.

7. Totalitní režimy mají stvořitelské ambice. Prostřednictvím ideologie a teroru chtějí vytvořit nového člověka oproštěného od všeho starého, ne-totalitního, člověka, který by byl vrcholem všeho jsoucna.

2.3.2 Typologie totalitních režimů

Na základě zmíněných definičních znaků byly zkoumány moderní varianty nedemokratických režimů, přičemž se zvažovala přítomnost totalitních prvků v jejich strukturách. Politická věda, podobně jako ostatní (nejen) společenské vědy, má zájem na zpřehlednění sociální reality, k čemuž má sloužit co nej přesnější dělení, klasifikace. To ovšem zároveň bývá kamenem úrazu, protože není nic ožehavějšího, než se pokoušet třídit něco tak proměnlivé a mnohotvárné, jako jsou jednotlivé komponenty společenského života. Před badatelem, který by chtěl přehledně, na základě přesně stanovených kritérií roztrždit kategorii totalitního režimu, se vynořují již naznačené otázky – co s počátečními, popř. konečnými fázemi existence těchto režimů, které často mohou mít částečně odlišný charakter než realizovaný režim?⁷³ Pokud se přes tento částečný problém přeneseme, nestojí před námi problémy o nic menší. Jak se postavit k vlastnímu dělení totalitních režimů? Liší se například především použitou ideologií nebo mírou přítomnosti teroru?

Zastáncem druhého názoru je německý politolog Wolfgang Uwe Friedrich, který totalitní režimy člení na tři kategorie: 1. teroristické, 2. byrokratické a 3. teokratické. Do první kategorie řadí Sovětský svaz pod Leninovou a Stalinovou vládou, Mao Ce-tungovu Čínu, Severní Koreu, Pol Potovu Kambodžu, Ceaușeskovo Rumunsko, Hodžovu Albánii, krátké období let 1937–1938 ve Španělsku a samozřejmě německou Třetí říši. Jsou to podle něj takové režimy, které naplňují charakteristiku totalitarismu s tím, že v nich teror zaujímá přední místo mezi nástroji používanými k ovládnutí společnosti.

Do kategorie byrokratických totalitních režimů řadí komunistické režimy východního bloku po Stalinově smrti a Čínu od smrti Velkého kormidelníka Maa až po dnešek. Vláda otevřeného teroru obvyklá v první kategorii je zde nahrazena panstvím nomenklaturních kádrů. Vládnoucí byrokracie (nomenklatura) je buď přímo totožná se stranickou strukturou,

nebo pracuje pod její přímou kontrolou. Vládnoucími kádry se mohou stát pouze osoby oddané vládnoucí ideologii. Režim nepracuje racionálně, ale veškerou činnost podřizuje primátu ideologie.

Nutnost existence třetího typu (o němž ještě sociální vědci třetí čtvrtiny dvacátého století nic netušili) vyvstala spolu se vzrůstem islámského fundamentalismu, který nalezl svůj první vrchol v íránské islámské revoluci v roce 1979, jež nastolila totalitní režim pod vládou ajatolláha Rúholláha Chomejního. Monokratická vládní struktura je zde postavena pod vládu Božího práva (šaríja). Islamistická ideologie (nikoli náboženství, ale politická ideologie, která je na jeho základě postavena!) je považována za teistickou variantu historicistní ideologie (jakými bylo nacistické a komunistické učení). Na základě šíitské verze islámu je vystavěn stát pod vedením následovníků Proroka a imámů, který chce prosadit islámskou morálku jako základní stavební kámen společnosti.⁷⁴

Proti přiřazení konkrétních politických režimů k jednotlivým kategoriím lze samozřejmě vznést několik námitek. Ta zřejmě nejzávažnější míří k tomu, že W. Friedrich neuznává Linzovu koncepci autoritarismu, proč se mu k totalitním režimům připletlo několik příkladů, které tam nepatří. Neřeší také otázku, zda mohou existovat i byrokratické totalitní režimy, jež by nevycházely z komunistické ideologie. Ve zmíněných příkladech jiné než komunistické režimy nenalzáme (kromě toho je sporné chápat Čínu od osmdesátých let dvacátého století do současnosti jako režim, který nepracuje racionálně a vše podřizuje ideologii). Je teoreticky možné, že se některé příklady teokratických totalitních režimů zvrhnou v podobu byrokratickou, tak jak se to stalo v případě teroristickém? Pakliže ne, neměly by byrokratické režimy být samostatnou kategorií, ale spíše podtypem teroristických režimů. Proč je najednou vyčleněn režim islámské teokracie na základě podoby ideologie, když před tím bylo toto členění u komunistických a nacistických režimů zavrženo?

Podnětné je však jeho pominutí konkrétní podoby vládnoucí ideologie; díky tomu se mu daří zařadit nacionálně socialistické Německo a komunistické Rusko do jedné kategorie. Do důsledku zde dovádí předpoklad, že podstata obou největších totalitarismů dvacátého století je totožná, liší se jen v některých doktrinárních aspektech. Často se o nich hovoří jako o dvojvaječných dvojčatech. Základní dělicí linie mezi nimi se týká jejich vztahu k národu: komunismus funguje jako hnutí internacionalistické, zatímco Hitlerovo učení je nacionální.⁷⁵ Friedrich tak elegantně vyřešil problém, proč by se měly vytvářet dvě kategorie pro hnutí, jež jsou fakticky podobná a užívají v zásadě podobné prostředky a metody.

Pozoruhodným dílem přispěl do diskuse o nedemokratických režimech německý politolog Wolfgang Merkel. Jeho typologie se snaží zahrnout co největší počet moderních nedemokratických režimů, přičemž nenechává příliš prostoru pro výjimky či deviantní případy. Originální je především rozlišení dvou podob fašistických a komunistických režimů – varianty totalitní a autoritativní. Hranicí mu přitom je podoba nositele moci – buď jde o *Parteidiktatur* (diktatura strany), nebo o *Führerdiktatur* (diktatura vůdce). Totalitní variantou je pouze diktatura vůdce, přičemž diktatura strany je neklamným znakem režimu autoritativního.⁷⁶ Jak však uvidíme v další kapitole, opačně to neplatí – s diktaturou vůdce se setkáváme nejen u totalitarismů, ale i u autoritativních variant nedemokratických režimů.

W. Merkel tedy rozeznává tři základní druhy totalitních režimů:

1. Komunistické totalitní režimy. Do této kategorie diktatury vůdce spadají všechny „skutečně totalitní“ období v dějinách komunistické epochy – Sovětský svaz v době Stalinovy vlády (1929 až 1953; kupodivu sem neřadí Leninovu éru). Dále zde nalezneme Čínu pod Mao Ce-tungem (1949–1976),

Kambodžu v době vlády Pol Pota (1975–1979), Severní Koreu pod vládou všech Kimů (od roku 1945), Albánii Envera Hodži (1945–1985) a další.

2. Fašistické totalitní režimy. Rozlišením fašistických autoritativních a totalitních režimů vyřešil Merkel problém zařazení různých fází vývoje italského fašistického a německého nacistického režimu. Mezi fašistické totalitní režimy (diktatury vůdce) řadí pouze německou Třetí říši (1938–1945) jako dokonalé naplnění požadavku monistického mocenského centra, teroristického charakteru uplatňování zákonů a totálního odmítání lidských a občanských práv. Neřadí sem tedy Mussoliniho Itálii! V politické vědě je to mimochodem stále častější jev, kdy není italský fašismus především kvůli své ideologické nevyspělosti a slabosti teroru řazen mezi totalitní režimy.⁷⁷

3. Teokratické totalitní režimy. Moderní dějiny znají teokratické totalitní režimy v jediné podobě, a to islámské. Legitimita islámského teokratického totalitního režimu je čerpána z fundamentalistického výkladu náboženství. Není to tedy režim čistě náboženský, ale vláda osob, jež ponížila náboženství na ideologii.⁷⁸ Jako příklad slouží Írán pod vládou ajatolláha Rúholláha Chomejního (1979–1989) či tálibánská éra v Afghánistánu (1997–2001).

2.4 Kritika teorie totalitarismu a diskuse o ní⁷⁹

Výše uvedené pojetí totalitarismu, tedy ve smyslu politického režimu, které v empiricko-analytické politické vědě převládá, se setkala s rozsáhlou kritikou. Patrně jeden z největších obhájců koncepce totalitního režimu Giovanni Sartori napočítal osm hlavních úderů směřujících proti této teorii,⁸⁰ které se snaží odvrátit. Zvolíme jen některé kritiky, a to s přihlédnutím k české diskusi, neboť celkové zhodnocení světové diskuse by bylo příliš rozsáhlé (kromě toho jsou ale tyto diskuse podobné).⁸¹

Kritiku koncepce totalitního režimu lze sledovat ve dvou hlavních rovinách. Jedna rovina tuto teorii úplně odmítá, protože je zaprvé politickým nástrojem vymyšleným v průběhu druhé světové války jako ideologická zbraň⁸² či dokonce přímo, jak říká Ian Kershaw, „ideologií studené války“⁸³ a zadruhé je používána natolik často, že se úplně vytratil její obsah – stala se nejasnou. První názor se jeví jako neopodstatněný. Stačí prostudovat příslušnou relevantní politologickou (ne politickou) literaturu. Pokud k politizaci teorie eventuálně dochází, pak je to problém příslušných autorů a jejich zpolitizovaného přístupu a ne teorie samotné. Kromě toho byly první koncepce totalitarismu vyvinuty dlouho před začátkem studené války. Druhý postoj má sice racionální jádro, ale je dostatečný pro odmítnutí teorie? Pochybuje o tom G. Sartori. Kdybychom měli rezignovat na teorie v důsledku jejich nadužívání, museli bychom zrušit polovinu náplně politologie. To samé se týká její nejasnosti. Jak Sartori říká: „podle tohoto kritéria by se politologický slovník ocitl bez slov“⁸⁴ a „tím spíše bychom museli odmítat takové pojmy jako demokracie a fašismus a dovedeno do důsledků by nám v politice nezůstaly žádné vhodné pojmy.“⁸⁵ Teorie totalitních režimů samozřejmě mají jako všechno na světě své silné a slabé stránky a je potřebné je kriticky zkoumat, nikoli ale paušálně odmítat: „dobrým důvodem pro odmítnutí totalitarismu by bylo jeho nahrazení lepším pojmem, ne ničím.“⁸⁶

Závažnější argumenty se objevují ve druhé pomyslné rovině kritiky koncepce totalitních režimů. V kontextu jejího vztahu k politické praxi k ní mají největší výhrady někteří historikové.⁸⁷ Jejich postoj lze shrnout do dvou hlavních bodů. Zaprvé, teorii totalitních režimů chybí „historický, genetický aspekt, tj. kontingentní vznik režimu a jeho případné další proměny“.⁸⁸ Totalitní režim se staticky zjevuje z ničeho nic uprostřed své existence, ve chvíli, kdy již funguje ve všech svých institucionálních a obsahových aspektech. Zadruhé, teorie totalitních režimů byla konstruována pro hitlerovský

nacismus a stalinský komunismus, a proto s pádem obou vládců a jejich režimů už není aktuální a byla překonána. Pozdější přežívání teorie pak bylo poznamenáno odtržeností od reality či jejím deformováním.

První argument vypadá na první pohled logicky, přesto jej lze zpochybnit. Především se teorie totalitního režimu nedá ztotožňovat výhradně s výše uvedenými „šesti body“ Friedricha a Brzezinského, jak to většina kritiků koncepce totalitního režimu asi činí, protože odkazují převážně jen na ně a opomíjejí řadu dalších klíčových teoretiků.⁸⁹ Totalitní režim je přitom nutné chápat komplexněji ve světle děl většího počtu autorů, kteří se jím zabývají. Tato koncepce totiž, jak bylo naznačeno výše, tvoří přes řadu rozdílů mezi autory jeden celek. Podíváme-li se pak na jejich texty pozorně, zjistíme, že všichni, včetně Friedricha a Brzezinského,⁹⁰ dynamičnost totalitního režimu uznávají a pracují s ní.⁹¹ Dynamičnost je implicitně přítomna již v základním pojetí totalitarismu jako politického režimu. Jestliže budeme totalitarismus chápat jako ideální bod na ose, na jejímž druhém konci je ideální bod demokracie, potom reálně existující režimy se vždy na této ose pohybují a jsou dynamické a nikoli statické. Snad všichni relevantní teoretici totalitarismu uznávají, že totalitní režim je v praxi realizovatelný jen s obtížemi a až na výjimky nanejvýš krátkodobě (z důvodů jeho maximalistických požadavků). Totalitní režim se více nebo méně blíží ideálu totalitarismu. Pokud se vydá opačným směrem, přemění se v autoritarismus.⁹² Plastičnost v chápání totalitních režimů dále prozrazují pokusy o jejich klasifikaci, které můžeme považovat za více či méně povedené, ale již jejich samotná existence nám staticčnost a neproměnlivost koncepce totalitního režimu problematizuje.

Druhá připomínka, jež tvrdí, že „klasická teorie totalitarismu (...) vzala za své s rokem 1956“⁹³ je opět přinejmenším přílišným zjednodušením problematiky. Zaprvé jde o již výše zmíněné opomíjení vývoje, který teorie totalitního režimu pro-

dělala po Friedrichovi a Brzezinském. Zadruhé je problematické ztotožňovat koncepci totalitních režimů s konkrétními historickými událostmi. Je pravda, že se Friedrich a Brzezinski inspirovali zejména režimem stalinského Sovětského svazu. To ale neznamená, že by Stalinova smrt a Chruščovova „liberalizace“ (1956) měla popřít celou teorii. Nikde není řečeno, že se Friedrichova a Brzezinského teorie vztahovala výlučně na tento režim a žádný jiný (tím spíše koncepce dalších autorů). Těžko podezírat všechny teoretiky totalitních režimů, že jenom popsali a zobecnili sovětskou realitu do roku 1956 a nic víc je nezajímalo. Navíc kromě Stalinova režimu existovaly a existují i jiné režimy, které jsou některými badateli chápány jako totalitní. Tvrzení, že totalitarismus je „druhem ohroženým vyhynutím“, který možná zanedlouho nastane“, jak se domnívají američtí politologové Michael Roskin a kolektiv,⁹⁴ je jednak jako takové sporné, protože Fukuyamovy vize o konci dějin se jaksi nenaplnují, především však vůbec nesouvisí s teorií totalitního režimu. Eventuální ústup totalitních režimů neznamená, že se nemohou vrátit. I kdyby všechny totalitní režimy v praxi zanikly, neznamená to, že přestávají existovat v oblasti teorie. Jak trefně glosuje G. Sartori, to bychom potom museli odmítat takové pojmy jako třeba „anarchismus nebo feudalismus“.⁹⁵ Podobně uvažuje světoznámý polský znalec marxismu Leszek Kołakowski, který uvádí, že to, že se „dokonalý“ totalitní režim nikde beze zbytku neprosadil, neznamená, že bychom museli zpochybnit jeho platnost. Podobně se například neuplatnil „dokonalý“ kapitalismus, přesto tento termín bez zpochybňování používáme.⁹⁶

Abychom to shrnuli, nemůžeme považovat teorii totalitních režimů za pouhý popis některých konkrétních historických či stávajících skutečností.⁹⁷ Přestože je třeba kritikům Friedricha a Brzezinského přiznat pravdu, když pranýřují velkou schematičnost jejich „šesti bodů“, ty však nemají být absolutním souhrnem teorie totalitních režimů, což je třeba těmto kritikům koncepce neustále připomínat.

3. Autoritativní režim

Na pomyslném druhém místě výzkumu nedemokratických režimů se nachází autoritarismus. Tento pojem nevyvolává tolik kontroverzí jako totalitarismus, přesto lze v jeho souvislosti narazit na mnohé nejasnosti, a proto je nutné podrobit jej podobnému zkoumání. Nejprve si tedy ukážeme, jaké terminologické problémy jsou s autoritarismem spjaté, pokusíme se jej definovat, typologizovat a nakonec se zmíníme o příslušné diskusi. Hned na začátek je ale nutné stanovit si základní východisko našeho chápání autoritarismu. Podobně jako v předchozím případě jej pojímáme jako způsob vykonávání politické moci, tedy jako druh politického režimu.

3.1 Problémy s pojmoslovím

Výraz autoritarismus pochází od slova autorita. Jak dokládá G. Sartori, tato lingvistická skutečnost se stala zdrojem mnoha terminologických nejasností a omylů.¹ Autoritarismus a autorita jsou dvě naprosto odlišné věci a jejich směšování je výrazem nepochopení obou pojmů. Autorita je starým latinským výrazem, který nebyl v historii pojímán pejorativně. Byl to veskrze pozitivní pojem přinášející jeho nositelům uznání.² Dnes je situace odlišná. Slovo autorita se nám jeví v negativním významu jako zneužití moci. Sartori k tomu poznamenává, že je důležité, když už ne zachránit výraz autorita před pejorativností, tak alespoň uchovat jeho nezávislost na pojmu autoritarismus, a zabránit tak jeho znehodnocení.³ Proč je to důležité? Nejde totiž pouze o problém lingvistický, ale meritorní.